

O STATUETĂ VOTIVĂ A LUI DIONYSOS/LIBER PATER DESCOPERITĂ ÎN ANUL 2024 LA APULUM

Radu OTA*
Ilie LASCU**

In memoriam Constantin Pop

A Votive Statuette of Dionysus/Liber Pater Recently Discovered at Apulum

Abstract. *A votive statuette made of white marble was discovered in a secondary position during archaeological research carried out in 2024, in the southern sector of the civil settlement developed near the Roman fortress at Apulum. It depicts Dionysus, the civilizing god par excellence, protector of vines and wine. The sculptural monument presented is an imported piece both due to the quality of the marble and the artistic execution, which shows us that we are dealing with a Greek workshop from Asia Minor, Central Phrygia or the area of the Sea of Marmara (Proconnesos) which functioned throughout the second century AD. The sculptural prototypes are found in classical Greek art of the fifth to fourth centuries, or in the early Hellenistic art of the second half of fourth century BC.*

Keywords: *canabae/municipium Septimium Apulense, Dionysus/Liber Pater, the white marble votive statuette, central Phrygia, sacred area.*

Cuvinte-cheie: *canabae/municipium Septimium Apulense, Dionysos/Liber Pater, statueta votivă din marmură albă, Phrygia central, zona sacră.*

Introducere

În primăvara anului 2024 a avut loc o cercetare arheologică preventivă în sectorul sudic al așezării civile de tip *canabae* de la Apulum, care s-a municipalizat în timpul lui Septimius Severus, începând cu anul 197 p.Chr. Punctul investigat este amplasat pe str. Izvorului, nr. 5A, la marginea așezării care s-a dezvoltat în jurul castrului roman, mai bine spus la 550 m sud de fortificația Legiunii a XIII-a Gemina (pl. I. 1; 2 -5). Din cercetările întreprinse de-a lungul timpului în sectorul sudic, a fost recuperat un bogat material arheologic, fiind identificate mai multe zone de locuit, băi romane (termele mici), locuințe particulare, anexe, drumuri și diferite gropi menajere¹.

În suprafața notată Sp1, de formă poligonală, care a avut dimensiunile maxime de 15,75 x 12,6 m, au fost descoperite 15 complexe adâncite, două ziduri, patul de amenajare a altor două ziduri și o alee² (pl. II. 1-2). În interiorul unei casete trasate în apropiere a fost identificată partea inferioară a unei podele în *opus signinum* pe care se observă urmele de la stâlpii de hypocaust.

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: eractum@yahoo.com; raduota2@gmail.com.

** Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: lascuia@yahoo.com.

¹ Ota 2012, p. 133-140; Ciulavu, Bleoancă 2018, p. 171-218.

² Aceste vestigii vor face obiectul unui articol separat, care va fi publicat în curând.

Au fost identificate două etape de locuire din epocă romană. O primă fază este reprezentată de mai multe gropi cu utilitate diversă, cea mai reprezentativă fiind Cx 14, în interiorul căreia a fost descoperit un inventar complex care cuprinde și două monede de bronz, un sesterț de la Antoninus Pius (138-161 p.Chr.) și un as de la Faustina II (161-175 p.Chr.). Peste această groapă a fost realizată, cel mai probabil în secolul al III-lea p.Chr., o construcție din piatră, din care se păstrează un segment din zidul perimetral, orientat E-V, și un fragment dintr-unul care avea rol de compartimentare, orientat NNE-SSV. Amenajarea construcției peste groapa de mari dimensiuni a dus la tasarea zidului perimetral, în zona nordică. În apropiere, înspre vest, se mai observă două ziduri de la o altă construcție din piatră, din care s-au mai păstrat doar paturile de amenajare din pietriș. De asemenea, a fost realizată înspre SE o casetă cu dimensiunile de 4 x 3 m, în interiorul căreia a fost identificată o podea realizată în tehnica *opus signinum*, pe care se observă urmele de la stâlpii de hypocaust și un zid, probabil perimetral, orientat NE-SV. Având în vedere orientarea structurilor zidite, considerăm că cel din casetă, împreună cu podeaua și cu cel din suprafața Sp1 care suprapune groapa Cx 14, provin de la aceeași construcție distrusă de intervenții ulterioare. Într-o groapă menajeră (notată Cx 3) din perioada medievală timpurie, care a aparținut unei așezări din a doua jumătate a secolului al X-lea – secolul al XI-lea³, a fost descoperită o statueta votivă fragmentară care va face obiectul analizei noastre.

Contextul arheologic

Complexul Cx 3 este o groapă de formă circulară, cu diametrul de 1,10 m, conturată la - 0,80 m, având adâncimea maximă de 2,10 m față de nivelul actual de călcare. La secționare s-a constatat existența a trei niveluri de umplere, constând din sol negru amestecat cu cenușă și sol negru amestecat cu lut galben. În umplutura gropii au fost descoperite fragmente ceramice medievale timpurii și materiale de construcții de epocă romană. Pereții complexului sunt drepecți în partea superioară a gropii și arcuiciți în partea inferioară. Fundul este concav, iar în partea inferioară se observă o ardere ușoară a fundului și pereților acesteia (pl. III. 1-4). La adâncimea de 1,60 m, într-un strat de materiale de construcție și pietre de râu, a fost descoperit un *torso* al unei statuete din marmură reprezentându-l pe Dionysos/Liber Pater.

Zona în care a fost aflată statueta este una foarte cunoscută datorită numeroaselor artefacte și complexe cu caracter religios identificate acolo de-a lungul anilor. Dacă în urmă cu aproape cinci decenii, Alexandru Popa și Ion Berciu presupuneau existența unei zone sacre la sud de castru, cu descoperiri aparținând cultelor la sud de castru⁴, în 2012 am dedus că în spațiul delimitat de drumurile care ieșeau din *porta decumana* (de vest) și *porta principalis*

³ A se consulta un studiu recent: Ota *et alii* 2022.

⁴ Popa, Berciu 1978, p. 6-7.

dextra (de sud) exista un templu capitolin și o arie sacră a așezării civile dezvoltate în jurul castrului (*canabae/municipium Septimium Apulense*)⁵.

Într-una din săpăturile arheologice efectuate de Florin Ciulavu și Mihaela Bleoancă în 2016, pe str. Izvorului, a fost recuperată, de la adâncimea de 0,20 m, o bază de statuie fragmentară (dimensiuni: 62 x 46 cm) realizată din calcar, care păstrează o parte dintr-o inscripție pe coronament, având textul: [---]anorum Val(erius?) Alexan(der)⁶ (pl. I. 2-2). Nu ar fi exclus ca aceasta să fi servit ca bază a statuetei analizate de noi, având în vedere că ambele au fost găsite în același microareal, pe terenuri învecinate.

Descriere, iconografie și analogii

Din această statueta votivă, confecționată din marmură albă de import, s-a păstrat doar partea inferioară a unui *torso*, mai precis bazinul, având următoarele dimensiuni: h – 17 cm; l – 20,5 cm; gr. – 11 cm. Este vorba despre partea inferioară a unui *torso*, mai precis bazinul. Dionysos/Liber Pater este redat în picioare, seminud, înveșmântat cu pielea de țap (*nebris*) care-i acoperă aproape în întregime bazinul, lăsându-i fesele dezvelite. Se mai observă o parte a tirsului (*thyrsos*), iar lângă acesta o întăritură care asigură stabilitatea sculpturii, des întâlnită la statuile antice greco-romane. Greutatea corpului cădea pe piciorul drept întins, în timp ce stângul era ușor flexat, creându-se efectul de *contrapposto*. Se mai distinge patina de culoare gălbuie, pe aproape întreaga suprafață a sculpturii (pl. IV-V). Piesa face parte dintr-un tip iconografic foarte cunoscut în care Dionysos/Liber Pater era redat alături de Pan și de panteră, animalul său favorit, uneori fiind însoțit de Sileni sau Satyri. Conform mitului, zeul este însoțit de mai mulți acoliți în călătoria sa spre India, conducând un *thiasos* (cortegiul bachic). Schema iconografică este foarte cunoscută: divinitatea era redată în picioare, ținând în mâna stângă tirsul, iar în cea dreaptă un *kantharos* cu care vărsa vin în gura panterei. Pe cap purta o cunună din frunze și fructe de iederă (*corymbus*), uneori fiind adăugați ciorchini de struguri.

Am încercat să estimăm care a fost înălțimea statuetei, făcând comparație cu sculptura cea mai cunoscută a zeului de la Apulum și din Dacia romană, grupul statuar din marmură de Aphyon⁷. Comparând bazinul statuetei cu cel al personajului din opera sculpturală amintită anterior, am ajuns la concluzia că piesa noastră trebuie să fi avut o înălțime între 0,70 și 0,80 m. Este posibil însă ca și această sculptură să fi făcut parte dintr-un grup statuar în care zeul era redat alături de Pan, panteră sau alte personaje semidivine, precum Silen sau Satyri.

⁵ Ota 2012, p. 117.

⁶ Ciulavu, Bleoancă 2018, p. 175, pl. 7, 1-3.

⁷ Diaconescu 2001, p. 162-163, fig. 1.

Aceasta este cea mai cunoscută schemă iconografică prin care este înfățișat Dionysos, iar originile acestui mod de redare se regăsesc în arta clasică grecească și în cea elenistică. Statueta votivă descoperită de noi se încadrează iconografic în tipul C stabilit pentru reprezentările din Dacia de către Cecile și Mihai Popescu, în care zeul este împreună cu cortegiul său, însoțit de un animal și câteva personaje divine sau semidivine, precum Pan, Sileni și Satyri⁸. Dar modalitatea în care este înfățișat amintește de influențele sculpturii clasice grecești și elenistice. Așa cum a stabilit regretatul Alexandru Diaconescu pentru celebrul grup statuar de la Apulum al lui Liber Pater însoțit de Pan și panteră, aceste statui/grupuri statuare împrumută trăsături ale sculpturilor lui Policlet (470-450 a.Ch.), Praxiteles și Lysipp (secolul al IV-lea a.Ch.)⁹.

Fără a insista prea mult, amintim câteva analogii sculpturale mai reprezentative din piatră ale acestei statuete, punând accent doar pe statuare. În primul rând, este vorba despre grupul statuar al lui Liber Pater alături de Pan și panteră, din marmură de Aphyon (Phrygia centrală)¹⁰, descoperit în 1989-1990, în sanctuarul de la Apulum – colonia Aurelia Apulensis (Apulum I)¹¹, alături de alte două statuete din marmură albă (Proconnesos, insulă a Mării Marmara; Uşak, centrul Anatoliei)¹². Încă o analogie importantă, de o remarcabilă calitate artistică, se afla în colecțiile muzeului din Alba Iulia din timpul lui Adalbert Cserni (decedat în 1916). Cel mai probabil provenea tot din Asia Mică, fiind opera unui atelier sculptural grecesc¹³. Alte statui reprezentative se găsesc la Tomis (două sculpturi, dintre care una este un grup statuar în care este redat alături de un Satyr și panteră)¹⁴, Copenhaga (două statui)¹⁵ și Woburn Abbey¹⁶, Roma (Museo Nazionale Romano)¹⁷, Senia (Dalmatia)¹⁸, Puteoli, Neapolis și una cu loc de descoperire necunoscut care se păstrează în Glyptotheca din Carlsberg¹⁹.

Liber Pater este un vechi zeu italic al vegetației și fertilității, asimilat lui Dionysos și Bacchus („zgomotos”), ultimul fiind un epitet grecesc prin care era denumit atât de greci, cât și de romani. Zeu civilizator prin excelență, a întreprins o călătorie din Egipt până în India, conform mitului, învățându-i pe

⁸ Popescu, Popescu 1995, p. 228-229.

⁹ Diaconescu 2001, p. 165-168.

¹⁰ *Ibidem*, p. 162-163, fig. 1.

¹¹ Cercetat între 1989 și 1992 și 1998 și 2003. Vezi Diaconescu, Schäfer 1997; Szabó 2018, p. 78-86; Diaconescu 2019b, p. 49.

¹² Diaconescu 2001, p. 175-176, fig. 22-23.

¹³ Ota 2009, p. 164-165, pl. 9.

¹⁴ Bordenache 1969, p. 60, nr. 107, pl. XLVIII; Covacef 1997, p. 212-213, fig. 4/1-2; Covacef 2002, pl. XV, fig. 1.

¹⁵ Diaconescu 2001, p. 167-168, fig. 9-10.

¹⁶ *Ibidem*, p. 167, fig. 8.

¹⁷ *Ibidem*, p. 171, fig. 13-14.

¹⁸ Glavičić 2005, p. 227, fig. 5.

¹⁹ Imperial Rome 2005, p. 123-124, nr. 50-51.

oameni tot felul de lucruri utile. Cu timpul s-a dezvoltat și un cult de mistere, la care luau parte inițiații. Este un zeu al vinului, al viței-de-vie, al bețiilor, al libertății, dar și protectorul urbanismului dezvoltat după concepția italică²⁰.

Concluzii

Statueta votivă din marmură a lui Dionysos se adaugă numeroaselor reprezentări sculpturale din piatră care sunt atestate în Dacia romană, în general, și la Apulum, în mod special, unde a funcționat cel puțin un sanctuar dedicat acestei divinități în colonia Aurelia Apulensis (Apulum I). Se confirmă din nou larga răspândire a acestui cult, cu toate aspectele sale, în provincia nord-dunăreană. Piesa sculpturală analizată în aceste rânduri a fost descoperită în sectorul sudic al așezării civile (canabae/municipium Septimium Apulense – Apulum II) din apropierea fortificației Legiunii a XIII-a Gemina, fiind reperată într-o zonă cu numeroase artefacte aparținând domeniului religios, unde au fost găsite altare votive, statui de cult și statuete votive (bronz, piatră de calcar și marmură, teracotă) ale mai multor divinități din panteonurile greco-roman și oriental. Modul de execuție arată o calitate superioară specifică atelierelor grecești din Asia Minor, de unde credem că provine. Nu excludem ca acest *torso* să fi făcut parte dintr-un grup statuar în care era redat alături de panteră, Pan, Silen sau Satyri. La fel ca alte sculpturi ale zeului descoperite la Apulum, înclinăm spre o datare în secolul al II-lea p.Chr., datorită redării fidele a proporțiilor și volumelor, dar mai ales executării cu mare precizie a detaliilor.

Explanation of Figures

- Pl. I.** 1 – The place of discovery; 2 – Recent archaeological researches in the southern sector of canabae/municipium Septimium Apulense (Apulum II).
- Pl. II.** 1 – Overview of the archaeological researches; 2 – The plan of the archaeological researches.
- Pl. III.** 1-4 – Images of the 3rd feature.
- Pl. IV.** 1-2 – The *torso* of votive statuette.
- Pl. V.** 1-2 – The *torso* of votive statuette.

Abrevieri bibliografice

- Bordenache 1969 – Gabriella Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorative*, I, București, 1969.
- Ciulavu, Bleoancă 2018 – Florin Ciulavu, Mihaela Bleoancă, *Contribuții la studiul sectorului sudic al canabelor romane de la Apulum/Municipium Septimium Apulense. Raport preliminar privind cercetările*

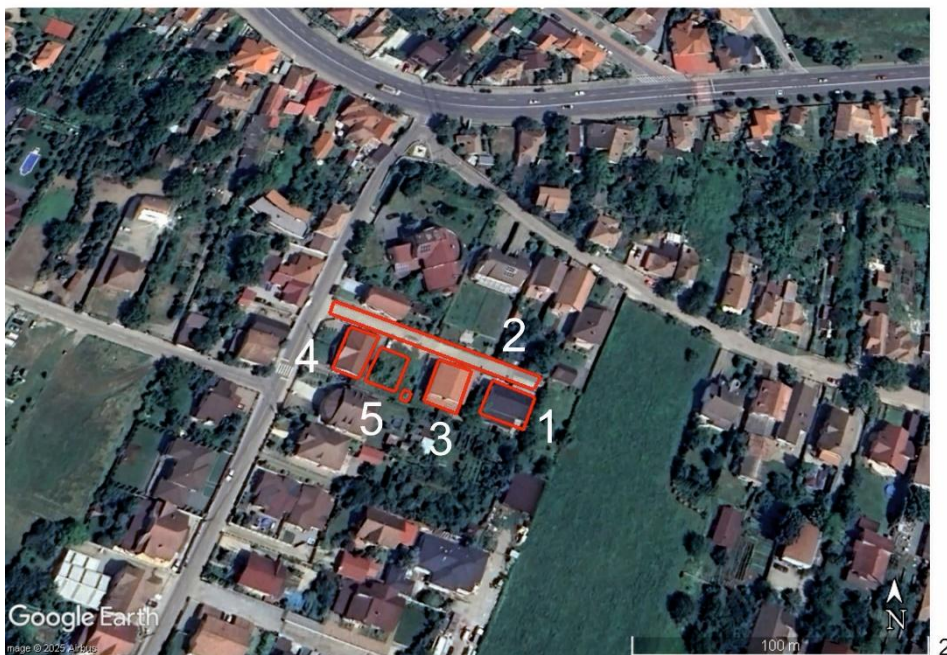
²⁰ Ferrari 2003, p. 292; Tomas 2015, p. 267; Diaconescu 2019a, p. 18-23.

- arheologice preventive de la Alba Iulia, str. Izvorului, nr. 5, în *Apulum*, LV/1, 2018, p. 171-218.
- Covacef 1997 – Zaharia Covacef, *Monumente sculpturale descoperite la Edificiul roman cu mozaic din Constanța*, în *Pontica*, 30, 1997, p. 205-216.
- Covacef 2002 – Zaharia Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.
- Diaconescu 2001 – Alexandru Diaconescu, *A Statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia)*, în *Acta Musei Napocensis*, 38/I, 2001, p. 161-177.
- Diaconescu 2019a – Alexandru Diaconescu, *Dionysos – Bacchus – Liber Pater. Mitul vieții veșnice/Dionysos – Bacchus – Liber Pater: The Myth of Eternal Life*, în Anca Timofan, Alexandru Diaconescu (ed.), *Pantheon 3D. IV. Dionysos – Bacchus – Liber Pater*, Cluj-Napoca, 2019, p. 18-26.
- Diaconescu 2019b – Alexandru Diaconescu, *Sanctuarul lui Liber Pater de la Apulum/ Sanctuary of Liber Pater from Apulum*, în Anca Timofan, Alexandru Diaconescu (ed.), *Pantheon 3D. IV. Dionysos – Bacchus – Liber Pater*, Cluj-Napoca, 2019, p. 49-51.
- Diaconescu, Schäfer 1997 – Alexandru Diaconescu, Alfred Schäfer, *Das Liber Pater Heiligtum von Apulum (Dakien)*, în H. Cancik, J. G. Rüpke (ed.), *Römische Reichreligion und Provinzialreligion*, Tübingen, 1997, p. 195-218.
- Ferrari 2003 – Anna Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București, Iași, 2003.
- Glavičić 2005 – Miroslav Glavičić, *Kultskulpturen aus der antiken Stadt Senia*, în Mirjana Sanader, and Ante Rendić Miočević (ed.), *The Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art*, Zagreb, 2005, p. 223-228.
- Imperial Rome 2005 – Mette Moltesen, Jane Fejfer, L. Leegaard, Birte Lundgreen, L. Mejer, Anne Marie Nielsen, Jan Stubbe Østergaard (eds.), *Catalogue Imperial Rome III: Statues. Ny Carlsberg Glyptotek*, Carlsberg, 2005.
- Müller *et alii* 2012 – Harald W. Müller, Bernd Schwaighofer, Ioan Piso, Marcel Benea, *Der Marmor im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 2012.
- Ota 2009 – Radu Ota, *Several accounts on the worship of Liber Pater-Dionysus in Apulum*, în *Caiete de antropologie istorică*, VIII, supliment / Marius Rotar, Victor T. Roșu (ed.) *Proceedings of the Alcoholism: Historical and Social Issues International Conference, first edition, Alba Iulia, Romania, 28-29 August 2009*, Cluj-Napoca, 2009, p. 161-169.
- Ota 2012 – Radu Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
- Ota *et alii* 2022 – Radu Ota, Ovidiu Oargă, Anca Mățiș, *Două locuințe medievale timpurii descoperite recent la Alba Iulia-Dealul Furcilor-Podei*, în *Terra Sebus*, 14/II, 2022, p. 117-132.
- Popa, Berciu 1978 – Alexandru Popa, Ion Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden, 1978.
- Popescu, Popescu 1995 – Cecile Popescu, Mihai Popescu, *Le culte de Liber Pater en Dacie romaine*, în *Thraco-Dacica*, 16, 1995, 1-2, p. 227-235.
- Szabó 2018 – Csaba Szabó, *Sanctuaries in Roman Dacia: Materiality and Religious Experience*, Oxford, 2018.

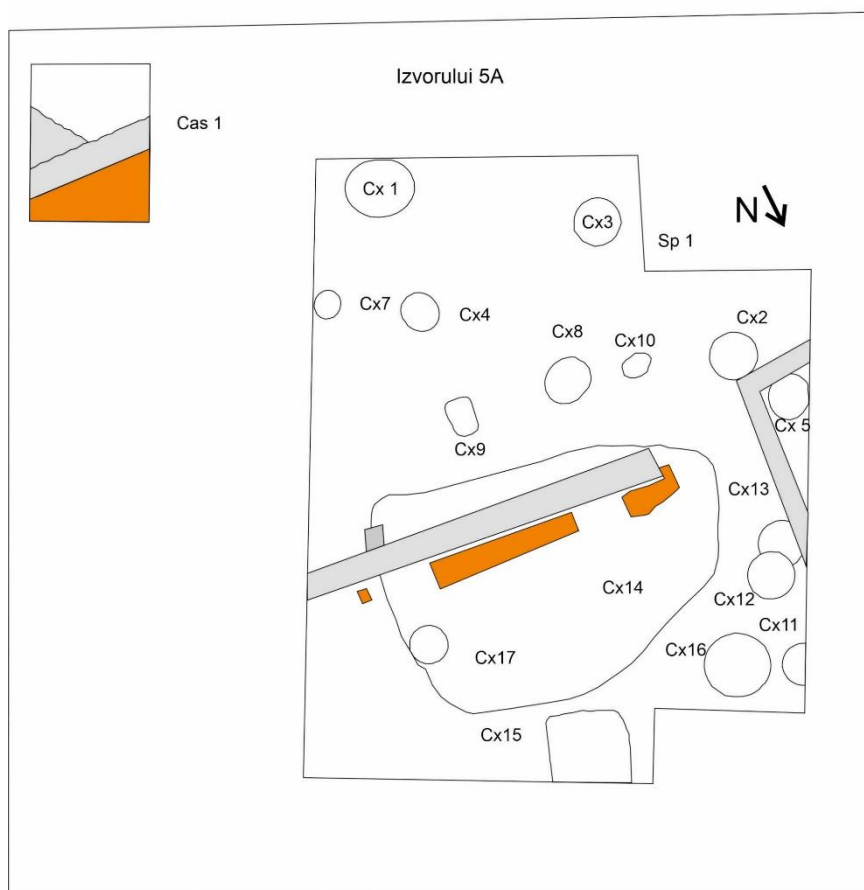
O statueta votivă a lui Dionysos/Liber Pater descoperită în anul 2024 la Apulum

Tomas 2015

– Agnieszka Tomas, *Liber Pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in Its Hinterland*, în Agnieszka Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varşovia, 2015, p. 257-276.

Pl. I. 1 – Locul descoperirii; 2 – Cercetări arheologice recente în sectorul sudic al canabae/municipium Septimium Apulense (Apulum II)

Pl. II. 1 – Imagine generală a suprafeței cercetate; 2 – Planul cercetării arheologice

1

2

3

4

Pl. III. 1-4 – Imagini ale complexului arheologic Cx 3

1

2

Pl. IV. 1-2 –Torsul statuetei votive

1

2

Pl. V. 1-2 –Torsul statuetei votive